

A FORRÁSOK PROVOKÁCIÓJA

Biró Annamária: *Nemzetek Erdélyben.*

August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája

■ „Aranka György volt már »Erdély Kazinczy«-ja, mindenhez értő polihisztor, úttörő Shakespeare-fordító, szabadkőműves páholyalapító, gyenge költő, dilettáns nyelvész és filozófus, túl sokáig élő, unalmas, félbolond öregember.”¹ Az Aranka György írásaiból 2007-ben megjelent forráskiadás bevezetője érzékletesen ábrázolja Aranka György sajátos utóéletét a magyar kulturális hagyományban: nem igazán tudunk vele mit kezdeni. Vagy ahogy egy másik tanulmány fogalmaz: közhelyek sokasága jellemzi a róla szóló írásokat.² Pedig amint arról az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, valamint a magyarországi kapcsolatokat a levelezésbeli súlyához mérten talán túlságosan előtérbe helyező levélkiadások is tanúskodnak, Aranka jelentősége vitathatatlan, nyomtatott munkái, de még inkább terjedelmes kéziratos hagyatéka nélkül egész egyszerűen értelmezhetetlen a felvilágosodás kori Erdély kultúrája. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület keretén belül Egyed Emese vezetésével 2000-ben megalakult Aranka-kutatócsoport e régi adósság törlesztését, azaz a hagyaték feldolgozását tűzte ki célul. Számos tanulmány, forrásközlés, valamint Aranka (Biró Annamária által összeállított) nagyszabású Erdély-történetének kiadása után a *Nemzetek Erdélyben* az első monografikus feldolgozása a *corpus*nak.

A „régí adósság” toposza nemcsak elhasznált, de kissé gyanús is, és alighanem a recepciótörténet közhelyei sem a véletlennek köszönhetőek: az emlékezetközösségek Biró által is idézett assmanni felfogása felől nézve ennek csak egyetlen oka lehet, ti. Aranka hagyatékának nincsenek releváns vonatkozásai. Valamivel körültekintőbben fogalmazva: a kollektív emlékezet rekonstruktív jellegű, azaz a múltból annyi marad, amennyit egy adott közösség adott jelenében (re)konstruál. A monográfia alcímében megnevezett vita

ennek jegyében persze értelmezhető a nemzetiségi kérdés napjainkig meghatározó eredettörténeteként is, a *Nemzetek Erdélyben* legfontosabb eredményei azonban annak köszönhetőek, hogy lemond erről a nézőpontról. A Quentin Skinnerre, illetve a magyar szakirodalomból elsősorban Takáts Józsefre támaszkodó kontextuális elemzés alapja „»a jövő tudásáról való ideiglenes történelmi lemondás«” (20). Ez végső soron persze lehetetlen, amint reménytelen vállalkozás a „bennszülöttek” szemszögéből tárgyalni megnyilatkozásait. A szándékos felejtés és elidegenítés célja azonban nem az, hogy az isteni nézőpontból megmondhassuk, „valójában miként estek meg a dolgok”, hanem az, hogy megismerjük előítéleteinket, hogy rájövünk, mit és miként tudunk.

A relevánsnak ítélt közegek feltárása határozza meg a kötet felépítését: Biró azokat a kontextusokat vizsgálja, amelyek a vita szövegeit meghatározzák. Foglalkozik az 1780-as, 1790-es évek Habsburg-monarchiájának folyamatosan változó politikai közegével, elemzi a tudományos eszmecsere még Erdélyben belül is eltérő módzatait, feltárja az egyes szövegek magától értetődőnek tűnő fogalmi hálóinak gyökereit különbségeit, és ezek fényében értelmezi Schlözer és Aranka szövegeit, valamint a rájuk adott reakciókat. E módszertan révén sikerül Birónak kilépnie a jog, a politika, a történelem, az irodalom klasszikus diszciplináris keretei közül, amelyek felől Aranka hagyatéka nehezen értékelhető, és sikerül megtalálnia azt a művelődéstörténeti, kultúraturományi nézőpontot (24, 350.), amelyből a vizsgált szövegek kapcsán láthatóvá válnak a tudás, ismeret fogalmának egykorú változatai, a tudás tárolásának, közlésének társadalmi feltételei, azaz láthatóvá válnak a megértés egykorú és mai lehetőségei.

A szövegnek a szerkezetből adódó többszörös újraindulása miatt Bíró egy-egy témát nem csak egy helyen tárgyal, néhány forrást a különböző szempontok miatt többször is elővesz, ezért a következőkben nem a kötet felépítése szerint haladok, csak kiemelek néhány olyan szempontot, témát, amelyek e módszertan eredményeit jelzik. A 18–19. századi szövegek ismerőségének esetlegességét jól jellemzi az egykorú szövegek irodalomfogalma. Nem teljesen ismeretlen persze a jelenség, az első fejezetben Bíró a források heterogenitása kapcsán magától értetődően utal az irodalom egykorú szélesebb, antik eredetű fogalmára, amelybe „történeti, filozófiai, nyelvészeti munkák” is beletartoznak (10.). A szövegek elemzése során azonban kiderül, hogy korántsem kielégítő, ha magunk számára írónak és/vagy tudósnak, irodalminak és/vagy tudományosnak „fordítjuk” a Schlözer és Aranka szövegeiben felbukkanó különböző német és magyar szóalakokat. Ráadásul nem pusztán a magunk számára történő fordítás a tét, Bíró elemzéseiből jól látszik, hogy a vita két résztvevője eltérő módon használja e fogalmakat: míg Schlözer az „irodalmi” (litterarisch) fogalmán a maihoz hasonló módon szűkebb értelemben veszi, és magát a megírás módját, a megformálást és az elrendezést is érti – bár egy történettudományi munkától elsősorban nem ezt várja el –, addig Aranka maga nem is használja az „irodalmi” kifejezést, csak a végig szélesebb értelemben vett „tudós”-t. Az eredmény aligha kétséges, a két szöveg elbeszél egymás mellett. Aranka ráadásul kissé gyanakodva nézi a tudás intézményes (iskolai, akadémiai) formáit, és tudósfogalmához olyan ethosz tartozik, ami a felvilágosodás tudás- és boldogságdiskurzusaiból nem következik (148, 167, 219–221, 278.).

Az irodalom fogalma(i) mellett a monográfia felhívja a figyelmet a nyomtatás és kéziratosság eltérő hagyományaira, illetve ezzel szoros összefüggésben a sajtó- és tudományos műfajok, ebből adódóan pedig a nyilvánosság eltérő értelmezésére. Mindez azonban nem egyszerűsíthető le Nyugat–Kelet szembenállásra, hiszen még Erdélyen belül is eltérő a szász és a magyar közösség nyomtatáshoz való viszonya. Bíró azonban figyelmeztet, nem szabad abba a hibába esni, hogy az egyes közösségeket homogenizáljuk: az egyes

nemzeteken belül sem lehet egységes történeti-politikai nézetekről beszélni. Bár mennyire triviálisnak is tűnik ez, nem pusztán szakirodalmi redukción van szó, még a kortárs Gyarmathi számára sem egyértelműek a viszonyok (50, 72, 119.). A nézőpontok sokszorozódása mellett azonban nem szabad elfeledni, hogy Aranka végső törekvése egy egységes tudományos álláspont létrehozása, amely Erdély közjogi helyzetét a nemzetek számára megnyugtató módon igazolja (138.). Fel lehetne még hozni néhány ehhez hasonló értelmezést (a szabadság fogalma, valamint érdekesek a nyelvhez, illetve a nemzethez fűződő viszonyulások sajátosságai), a továbbiakban azonban két, a kötetben folyamatosan jelen lévő szempontról lesz szó.

Az értelmezés végig hangsúlyozza a vita, illetve a kontextusként feltárt történeti és röpirat-irodalom alapvető jogi-politikai beágyazottságát. Ez a röpiratok esetében kézenfekvő, de fontosabb, hogy magának a történeti munkáknak is ez az elsődleges közege. Ami azonban még Schlözer történeti tárgyú munkáira is igaz, hiszen egyetemes története kivételével szövegei konkrét politikai viták megoldására születtek (161.). Ennek a kontextusnak valódi jelentőségét Mártonffi József erdélyi cenzor elképzelése világítja meg, aki – ahogy Bíró bemutatja – a történész feladatát kizárólag az államigazgatás számára végzett feltáró munkában látja: az oklevelek segítik a közigazgatásban dolgozókat. Ám míg ez a német tudományosság sajátos intézményi struktúrája miatt elfogadható, addig Erdélyben nincs erre szükség, hiszen a hivatalnokok maguk is jártasak az oklevéltanban, ismerik a forrásokat (231–232.). Mártonffi elképzelése átvezet a *Nemzetek Erdélyben* másik fontos eleméhez: a monográfiában számos helyen kerülnek elő a történelem mibenlétére vonatkozó kérdések, a történetírás módszertanára, formáira és funkcióira való utalások, elemzések. A kérdéskörből kiemelkedik a professzionális és populáris történetírás ellentéte, amely nemcsak a szász és a magyar, de a német történetelmélet egyik fontos, részben módszertani (forráskritika), részben elbeszéléstechnikai vitája (a történeti munka „irodalmisága”). Meglepő azonban, hogy ezek kapcsán nem kerül elő Bíró érvelésében a *pragmatikus történet(írás)* kifejezetten a göttingeni egyetemhez kötődő

koncepciója. Ennek egyik legfontosabb feltevése, hogy egy történet leírásakor az okok, a mozgatórugók feltárására van szükség ahhoz, hogy az teljessé váljon, tehát egyértelművé kell tenni, hogy a dolgok miért történtek így és nem másképp, aminek végül bizonyos erkölcsi hatást kell az olvasóban keltenie. Ennek az elképzelésnek természetesen az előadásra nézve is következményei vannak, mivel pszichológiai, történetvezetési, didaktikai feltételeknek kell teljesülniük a kívánt cél eléréséhez.³ Schlözer bemutatott elvei nyilvánvalóan illeszkednek ebbe a koncepcióba, különösen jellemző a transzcendentális kizárása a magyarázat köréből, valamint a logikai kapcsolatok hangsúlyozása. Érdekes volna azonban ebből a szempontból végiggondolni a felhozott magyar példákat is, különösen Arankának a történetírás festészettől kölcsönzött hasonlatát, ahol a történeti munkát táblaképként értelmezi (98.), mivel ez a németül *Gemäldeként* emlegetett *rajzolatok* műfaját hozza játékba. A rajzolatok poétikája a korban (pl. Ignaz Aurel Fessler) erőteljesen támaszkodik a pragmatikus történetírásra, azonban a szövegek részben fikciós jellegű történetelméleti érvekkel magyarázza, ti. így igazabb, mintha csak az igazolható forrásokra támaszkodna.⁴ A pragmatikus történet fogalmának tárgyalásakor pedig adódik Koselleck elemzésének referenciaként háttérbe történő

emelése: a 18. század második felében miként lesz a historiából történetek, majd történet, azaz miként születik meg a történeti idő.⁵

Rendkívül termékenynek bizonyul, ahogyan Biró az imagológiai kutatásokra támaszkodva értelmezi, az egyes szövegek miként alkotják meg a saját és az idegen kategóriáit. Kétségtelenül igaza van, amikor ezekhez köti a különböző röpiratokban megjelenő vad-barbár ellentét számtalan megfogalmazását, illetve ezek különböző retorikai potenciáit (175–176.). Ez a módszer segíti ahhoz, hogy ne a 19–20. század nacionalizmuselméletei felől olvassa modernné a szövegeket, sőt a politikai beszédmódok kontextualista-diskurzív értelmezésével együtt ez teszi lehetővé, hogy észlelje a nemzet különböző definícióinak árnyalatait (71–79.). Feltűnő ugyanakkor, hogy ezek a szövegek számos esetben egy olyan fogalmat is működtetnek, ami a *Geschichte* fogalmához hasonlóan szintén a kosellecki „Sattelzeit” terméke, ti. a Kultur/Cultur fogalmát.⁶ A kultúra elemzése (közösség és/vagy egyéni, állapot vagy folyamat, hogyan, illetve mire reflektálnak ebből a válaszok stb.) természetesen szétfeszítené a monográfia kereteit, de jelzik a Biró által feltárt szövegek és kontextusaik jelentőségét. Van mit csinálnunk, „sok minden más megvilágításba kerül”.⁷

Labádi Gergely

■ **JEGYZETEK**

1. Dávid Péter – Biró Annamária (szerk.): „...tsekély vélekedésem szerint...” *Aranka György nyelvveléssel és erkölcsstannal foglalkozó írásai*. Fiatal Filológusok Füzetei XVIII-XIX. Század 2., Szeged, 2007. 5.
2. Király Emőke: *Eleven és holt (emlék)képek Aranka Györgyről*. In: Egyed Emese (szerk.): *Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről*. Kvár, 2004. 7.
3. Joachim Scharlot: *Evidenz und Wahrscheinlichkeit: Wahlverwandtschaften zwischen Romanpoetik und Historik in der Spätaufklärung*. In: Daniel Fulda – Silvia Serena Tschopp (Hrsg.): *Literatur und Geschichte. Ein Kompendium zu ihrem Verhältnis von der Aufklärung bis zur Gegenwart*. Berlin – New York, 247–275; Georg Jäger: *Empfindsamkeit und Roman. Wortgeschichte, Theorie und Kritik im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1969. 114–126.
4. Johannes Süßmann: *Geschichtsschreibung oder Roman?* Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2000. 129–130.
5. Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. (Ford. Hidas Zoltán) Atlantisz, Bp., 2003, 41–73.
6. Pl. Jörg Fisch: *Zivilisation, Kultur*. In: Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 7. Klett-Cotta, Stuttgart, 1992. 679–774.
7. Vilém Flusser: *A sakk*. In: Uó: *Az ágy*. (Ford. Sebők Zoltán) Kijarat, Bp., 1996. 14.